

Μπ. Σαντο

ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗΝ
ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑ ΤΟ 1893

Μετάφραση: Μαρία Ζ. Παπαδοπούλου
Πρόλογος, θεώρηση και επιμέλεια: Άλκης Ράφτης
Σχόλια: Ιωσήφ Κασσεσιάν

Τροχαλία

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
<i>Ταξιδιωτικές αναμνήσεις από την Καππαδοκία</i>	
ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΤΑΞΙΔΙΟΥ - ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΕΣ - Ο ΔΙΕΡΜΗΝΕΑΣ ΜΗΤΣΟΣ - ΑΝΑΧΩΡΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ - ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΧΑΪΔΑΡ-ΠΑΣΑ ΩΣ ΤΗΝ ΑΓΚΥΡΑ - ΘΥΕΛΛΑ - ΕΣΚΙ ΣΕΧΙΡ - ΑΦΙΞΗ ΣΤΗΝ ΑΓΚΥΡΑ	13
ΑΓΚΥΡΑ, ΠΑΛΑΙΑ ΚΑΙ ΚΑΙΝΟΥΡΙΑ	25
Ο ΠΟΤΑΜΟΣ ΑΛΥΣ - ΤΟ ΧΩΡΙΟ ΧΟΓΙΟΥΚ	47
ΤΟ ΧΟΓΙΟΥΚ ΤΟΥ ΑΛΑΤΖΑ ΚΑΙ ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΜΑΣ - ΟΙ ΚΙΖΙΑΜΠΑΣΗΔΕΣ	55
ΤΟ ΜΠΟΓΑΖ-ΚΙΟΪ, ΤΑ ΕΡΕΠΙΑ ΤΟΥ, ΤΑ ΧΕΤΤΑΪΚΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ	69
ΣΤΟ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΥΟΣΓΑΤΗ - Η ΠΟΛΗ - ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΕ ΤΟΥΡΚΑΛΕΣ	87
ΝΤΕΝΤΙΚ - ΤΥΜΒΟΣ - ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ - ΚΑΤΑΠΙΓΔΑ	105
ΤΕΡΖΙΑΙ - ΧΑΜΑΜ - ΜΠΟΓΑΖΛΙΑΝ	111
ΤΣΟΚ-ΓΚΙΟΖ-ΚΙΟΠΡΟΥΣΟΥ - ΕΝΑ ΧΩΡΙΟ ΤΡΩΓΛΟΔΥΤΩΝ - ΕΡΚΙΑΕΤ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ ΤΟΥ ΧΑΤΖΗ-ΜΕΧΜΕΤ	119
Η ΚΑΙΣΑΡΕΙΑ ΑΛΛΟΤΕ ΚΑΙ ΤΩΡΑ - ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ - ΣΧΟΛΕΙΑ - ΤΑΛΑΣ ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΓΑΜΟΣ	129

ΤΟ ΑΡΜΕΝΙΚΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΤΟΥ ΣΟΥΡΙ-ΓΚΑΡΑΜΠΕΤ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΚΑΡΑ-ΧΟΓΙΟΥΚ	161
ΕΚΔΡΟΜΗ ΣΤΟ ΦΡΑΚΤΕΝ - ΧΕΤΤΑΪΚΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ - ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΠΗΛΙΕΣ - ΑΝΑΧΩΡΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΕΒΕΡΕΚ	195
ΣΤΟ ΒΑΛΤΟ ΙΝΤΖΕ-ΣΟΥ - ΑΛΥΚΕΣ, ΜΙΚΡΟΚΛΕΦΤΕΣ - ΤΟ ΠΡΟΚΟΠΗ ΚΑΙ ΟΙ ΦΑΝΤΑΣΤΙΚΟΙ ΠΩΡΟΛΙΘΟΙ ΤΟΥ	205
ΣΤΟΥΣ ΜΠΕΚΤΑΣΗΔΕΣ ΔΕΡΒΙΣΗΔΕΣ - Ο ΤΣΕΛΕΜΠΗ-ΕΦΕΝΤΗΣ	219
ΚΙΡ-ΣΕΧΙΡ - ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΤΑΠΗΤΩΝ - ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΜΕ ΛΗΣΤΕΣ - ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗΝ ΑΓΚΥΡΑ	229
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	241
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	245

Πρόλογος

ΕΝΑ ΒΙΒΛΙΟ ΑΠΟ ΣΥΜΠΤΩΣΗ

Είμαι από εκείνους που δεν μπορούν να αντισταθούν στη γοητεία του χιτριτισμένου χαρτιού. Από μαθητής του Γυμνασίου ξόδευα το χαρτζηλίκι μου –μερικές δραχμές την εβδομάδα– αγοράζοντας βιβλία από τους παλιατζήδες στο Μοναστηράκι. Το Γιουσουρούμ ήταν τότε μια πραγματική αυλή των θαυμάτων – τα μαγαζιά, οι άνθρωποι και τα πράγματα, όλα ήταν παλιά. Τώρα τα εμπορεύματα είναι πλαστικά, τα μαγαζιά απλώς φτηνομάγαζα, ενώ οι λίγοι που πουλάνε μεταχειρισμένα παριστάνουν τους αντικέρ. Ο φούρνος του παππού μου, γωνία Ηφαίστου και Νορμάνου, ήταν η βάση για τις εξορμήσεις μου.

Η αγάπη του παλιού βιβλίου δε σε προδίδει ποτέ, δεν έχω συναντήσει κανέναν που να την απαρνήθηκε. Άλλοι είναι μανιακοί συλλέκτες, άλλοι απλώς ψάχνουν περιστασιακά και βάζουν στην άκρη ό,τι αξιοπρόσεκτο βρίσκουν. Ανήκω στη δεύτερη κατηγορία: ψάχνω συχνά, αλλά όχι συστηματικά. Τα Χριστούγεννα του 1996, σε μία από τις καθιερωμένες βόλτες στους παλαιοβιβλιοπώλες του Παρισιού, βρήκα το κείμενο της κας Σαντρ στην υπαίθρια αγορά του πάρκου Ζωρζ Μπρασένς. Θυμάμαι ότι δυσκολευόμουν να το ξεφυλλίσω με τα παγωμένα δάχτυλά μου και ότι, μη έχοντας αρκετά λεφτά μαζί μου, ξαναπήγα μια άλλη μέρα για να το αγοράσω.

Δεν μπορούσα τότε να ξέρω ότι ήταν όχι μόνο αδημοσίευτο στα ελληνικά αλλά ανύπαρκτο στις βιβλιοθήκες και άγνωστο στους μελετητές της Καππαδοκίας. Ομολογώ ότι με τράβηξαν κυρίως οι πολλές και ωραίες γκραβούρες του και η ελπίδα να βρω μέσα στη διήγηση κάτι για χορό ή για τις παραδόσεις του ελληνικού πληθυσμού. Είχα ασχοληθεί παλαιότερα με τους χορούς της περιοχής, γνωρίζω τους λίγους που ερευνούν ακόμη, κι έτσι είχα κάποια προδιάθεση. Όταν γύρισα στην Αθήνα, ο κ. Τρουφάκος δέχτηκε αμέσως να το εκδόσει και η κα. Παπαδοπούλου άρχισε τη μετάφραση.

Οι χριστιανοί της Καππαδοκίας

Γεωγραφικά η Καππαδοκία ορίζεται: στα βόρεια από τον ποταμό Άλυ, ανατολικά από τον ποταμό Γιοκ-Σου και το όρος Αντίταυρος, νοτιοανατολικά από το όρος Αλά-Νταγ και τον Αντίταυρο, νότια από το όρος Ταύρος και δυτικά από τη Λυκαονία. Τα γεωγραφικά σύνορα δε συνέπιπταν πάντα με τα πολιτικά, κατά τις διάφορες ιστορικές περιόδους, ιδιαίτερα προς τα βόρεια και προς τα ανατολικά. Στις δύο αυτές κατευθύνσεις έφτασε κατά καιρούς μέχρι τη θάλασσα.

Στο κείμενο αναφέρονται συχνά οι τουρκικές διοικητικές διαιρέσεις, γι' αυτό είναι χρήσιμο να τις αντιστοιχίσουμε με τις ελληνικές: μουχταρλίκι είναι η κοινότητα (μουχτάρης ο κοινοτάρχης), μουντουρλούκι είναι ο δήμος, καζάς ή καϊμακαμλίκι είναι η επαρχία, μουτασαριφλίκι (ή μουτεσαριφλίκι) ο νομός, βιλαέτι η περιφέρεια.

Οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις της κας Σαντρ δεν επικεντρώνονται, βέβαια, στους χριστιανούς της Καππαδοκίας, Έλληνες και Αρμένιους. Αναφέρονται σ' αυτούς στο βαθμό που ήρθε σε επαφή μαζί τους, αναζητώντας αρχαιότητες και ζητώντας φιλοξενία. Τους εκτιμά ιδιαίτερα, όταν, προσπαθώντας να ξεφύγουν από τη γενικευμένη αμάθεια, στρέφονται προς την ευρωπαϊκή κουλτούρα και μαθαίνουν γαλλικά. Προσέχει να μη δυσανεστήσει τις Αρχές, που θα χρειαστεί να δώσουν άδεια στο σύζυγό της για μία μελλοντική αποστολή. Ανησυχεί για την αυξανόμενη τουρκική καταπίεση, ενώ ήδη έχουν αρχίσει οι διωγμοί των Αρμενίων. Πού να φανταστεί ότι 20 χρόνια αργότερα οι μεν Αρμένιοι θα έχουν εξοντωθεί, οι δε Έλληνες θα έχουν μεταφερθεί στην Ελλάδα.

Δεν δείχνει πάντως να θεωρεί τους Έλληνες ως συνεχιστές της παλιάς ιστορίας της Καππαδοκίας, ούτε βλέπει την Καππαδοκία ως μια περιοχή πολιτιστικά ελληνική. Η ματιά της είναι είτε αρχαιολογική –επηρεασμένη από τις έρευνες του συζύγου της– είτε απλά ταξιδιωτική-δημοσιογραφική. Κρατώντας απόσταση και αποφεύγοντας τις γενικεύσεις, μας δίνει μία αναφορά χρήσιμη εφόσον διηγείται απλά και αντικειμενικά μόνο ό,τι συνάντησε.

Οι Καππαδόκες στην προσφυγιά

Η Καππαδοκία είναι η πιο αδικημένη, σε σύγκριση με τις άλλες χαμένες πατρίδες. Δεν ευτύχησε να έχει ένα φορέα που να λειτουργήσει ως πόλος έλξης ανθρώπων και υλικού. Οι Πόντιοι, οι Σμυρνιοί, οι Πολίτες, οι Θρακιώτες έχουν τα αντίστοιχα κεντρικά σωματεία, ιδρύματα ή ομοσπονδίες – αυτά πιστεύω ότι τους συνένωσαν ως πρόσφυγες και τους βοήθησαν να διατηρήσουν μια συνοχή ως κοινωνική ομάδα. Για τους Καππαδόκες δεν υπάρχει τίποτα αντίστοιχο, κανένα κεντρικό όργανο-ομπρέλα που να ενισχύει τις μεταξύ τους σχέσεις και να υπενθυμίζει την ύπαρξή τους στους άλλους Έλληνες. Λειτουργούν –συνήθως υπολειπόμενοι– μόνο διάφορα τοπικά σωματεία.

Για τον ελληνισμό της Καππαδοκίας, τις δεκαετίες πριν από το 1924, θα γνωρίζαμε ελάχιστα πράγματα, αν δεν είχε μεσολαβήσει το τεράστιο καταγραφικό έργο της Μέλπως Λογοθέτη-Μερλιέ και των συνεργατών της του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Πρόλαβαν να μαζέψουν διηγήσεις από εκατοντάδες πρόσφυγες, δημιούργησαν ένα τεράστιο αρχείο κάθε είδους στοιχείων (χάρτες, ηχογραφήσεις, βιβλία, φωτογραφίες κ.τ.λ.), εκπαίδευσαν δεκάδες εθνογράφους ερευνητές. Επί πλέον, με τη μακροχρόνια επιμονή τους στην έρευνα, έδωσαν ώθηση σε αμέτρητους άλλους να περισυλλέξουν πληροφορίες και να τις δημοσιεύσουν.

Πολλές από τις πληροφορίες μας προέρχονται από το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και με την ευκαιρία αυτή θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τον Γεώργιο Γιαννακόπουλο για την πάντα πρόθυμη βοήθειά του εκεί. Καθώς το ανά χείρας βιβλίο θα προστεθεί στα ράφια της πλουσιότητας βιβλιοθήκης του Κέντρου, πιστεύουμε ότι θα αποτελέσει μία μικρή συμβολή στη μελέτη της Μικρασίας, μια και το κείμενο της κας Σαντρ ήταν μέχρι τώρα άγνωστο.

Η Καππαδοκία διαιρέθηκε σε 7 περιφέρειες: Καισάρειας, Προκοπιού, Νεάπολης, Ακσεράι-Γκέλβερι, Νίγδης, Φαράσων, Αποικιών Φαράσων. Ο ελληνικός πληθυσμός εκτιμάται σε 44.500 άτομα το 1924, τα οποία στην πλειονότητά τους μιλούσαν μόνο τουρκικά. Έλληνες κατοικούσαν σε 74 οικισμούς συνολικά, από τους οποίους 47 ήταν τουρκόφωνοι και 27 ελληνόφωνοι. Τα αμιγώς ελληνικά χωριά

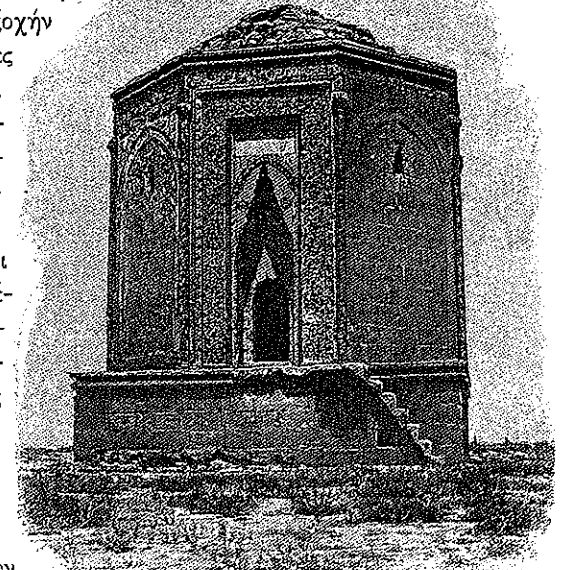
ήταν 25, από τα οποία 13 ελληνόφωνοι και 12 τουρκόφωνοι. Τα μεικτά χωριά ήταν 49, από τα οποία 14 ελληνόφωνοι και 35 τουρκόφωνοι. Γύρω από τα χωριά αυτά υπήρχαν εκατοντάδες άλλα με πληθυσμό μουσουλμανικό· επομένως οι χριστιανοί αποτελούσαν μια μικρή μερίδα του όλου πληθυσμού. Κατά κανόνα, όσοι κατοικούσαν σε πόλεις, μικρές ή μεγαλύτερες, ήταν τουρκόφωνοι.

Άλκης Ράφτης

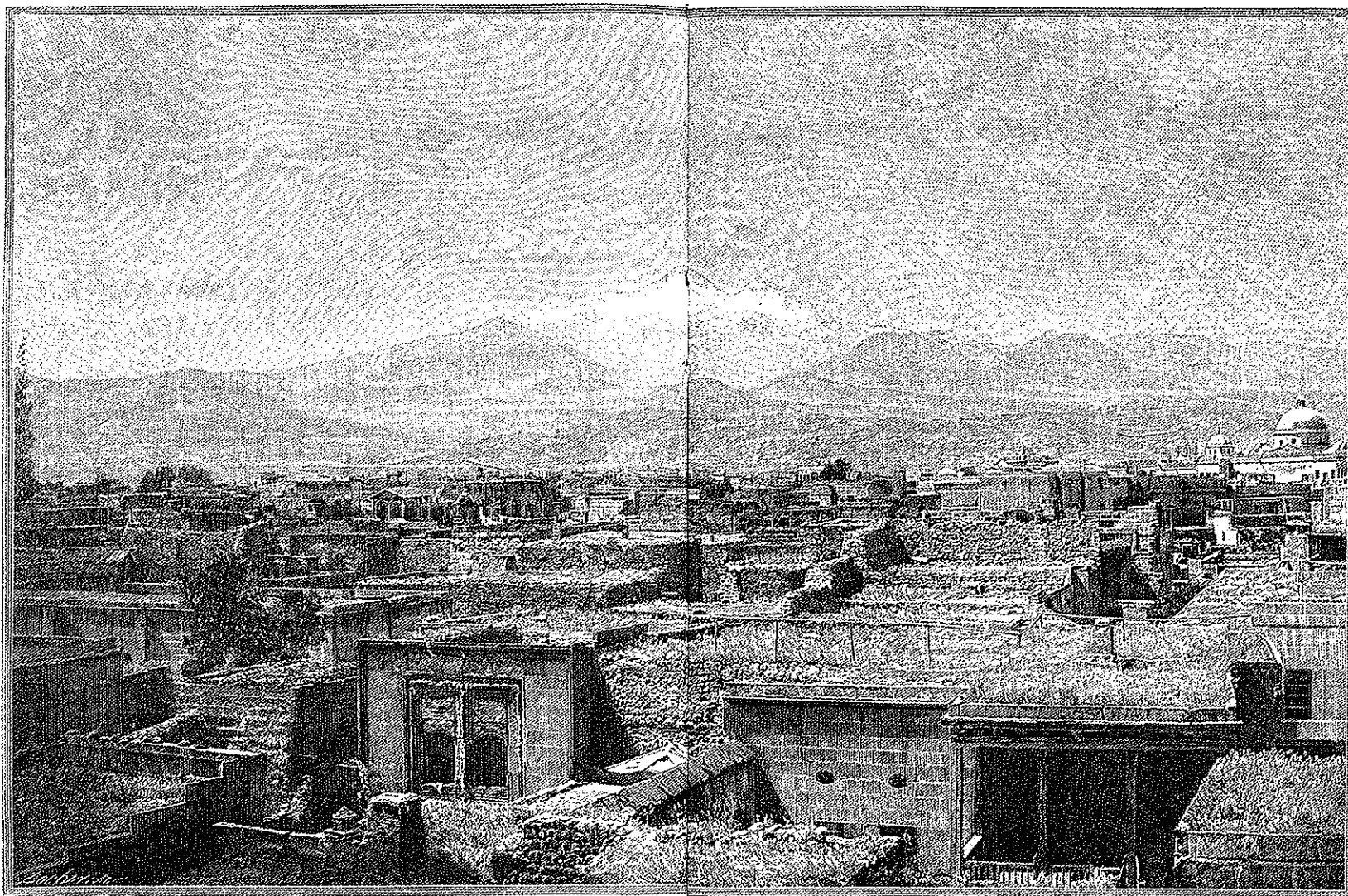
Η ΚΑΙΣΑΡΕΙΑ ΑΛΛΟΤΕ ΚΑΙ ΤΩΡΑ - ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ - ΣΧΟΛΕΙΑ - ΤΑΛΑΣ -
ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΓΑΜΟΣ

19 Ιουνίου. - Αναχωρούμε για την Καισάρεια, προς μεγάλη θλίψη του χαρεμιού. Οι γυναίκες είναι απελτισμένες που φεύγει τόσο γρήγορα ο αγαπημένος τους σύζυγος!

Στον καλοστρωμένο δρόμο που οδηγεί από το Ερκιλέτ στην Καισάρεια προσφέρουμε στους εαυτούς μας την ευχαρίστηση ενός σύντομου καλπασμού. Κατά μήκος του δρόμου σχηματίζεται ένας κομψός τουρμπές (τύμβος). Μπροστά μας απλώνεται η συγκεχυμένη μάζα των σπιτιών της πρωτεύουσας, πόλης κατ' εξοχήν επίπεδης. Τρούλοι, μίναρέδες και καμπαναριά, υψώνονται πάνω από τις στέγες των σπιτιών και πληροφορούν τον ταξιδιώτη ότι εδώ ζουν πλείπλοι διαφορετικοί πληθυσμοί και θρησκείες, αν και με όχι πολύ αγαθές σχέσεις, όπως ξέρουμε ήδη. Από στριφογυριστά δρομάκια γεμάτα ερείπια, πολύ κομψά μερικές φορές, γεμάτα επίσης γραφικές γωνιές, φτάνουμε στο σπίτι του μουτεσαρίφη, για να του ζητήσουμε να μας παραχωρήσει ένα κατάλυμα στην πόλη. Ο δημόσιος λειτουργός, ονόματι Φεχάν-Πασάς, είναι

Τουρμπές κοντά στην Καισάρεια. Σχέδιο του Μπερτό.

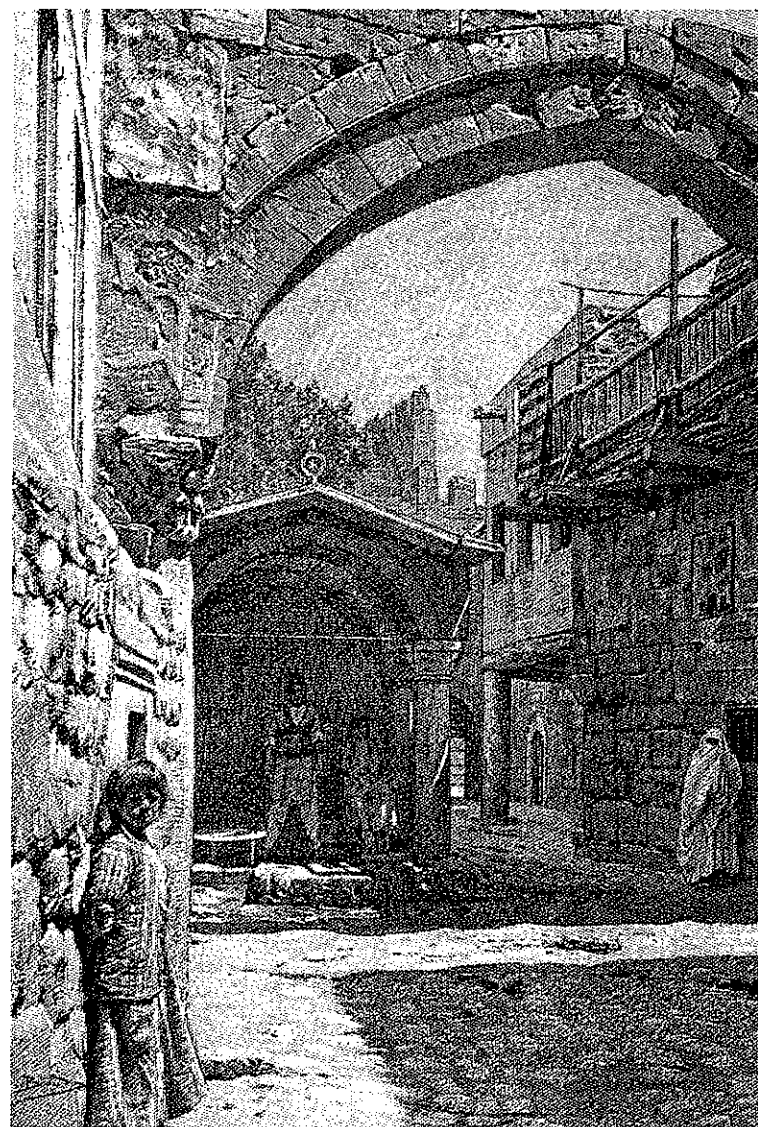
Πανόραμα της Καισάρειας. Χαρακτικό του Μποσέ.

ένα άτομο μάλλον αντιπαθητικό. Μιλάει μόνο τουρκικά και δείχνει αρκετή δυσσέρεσκεια βλέποντάς μας στο χώρο του. Η συμπεριφορά του ήταν αναμενόμενη, γιατί οι πληροφορίες μας γι' αυτόν δεν ήταν καθόλου κολακευτικές, τόσο για τη στάση του στην πρόσφατη αρμενική εξέγερση όσο και για τον τρόπο του στη διαχείριση των κοινών. Εν ολίγοις, ο Φεχάν είναι ένας απαίσιος πασάς. Είναι όμως δουλίκος υπηρέτης και προστατευόμενος υψηλά ιστάμενων προσώπων. Ευτυχώς για μας, ένας Αρμένιος πλούχιοντας, ο κ. Καλπακτζιάν, μας παραχωρεί ευγενικά το σπίτι του, άδαιο αυτή την εποχή που η οικογένειά του βρίσκεται κιόλας στην εξοχή. Το σπίτι είναι ευρύχωρο, με αρκετές ανέσεις. Δεχόμαστε ευχαρίστως τη φιλοξενία του.

.....

Την πρώτη αναφορά στα Μάζακα (Μάζακα είναι η αρχαία ονομασία της Καισάρειας. Κατά τον Ιώσηπο, ιδρυτής της ήταν ο Μεσέχ, γιος του Ιάφεθ, από τον οποίο πήρε και το όνομα) την κάνει ο Στράβων, την εποχή που η Καππαδοκία είχε γίνει ρωμαϊκή επαρχία. Ο αυτοκράτορας Τιβέριος μετονόμασε τα Μάζακα, την πρωτεύουσά της, σε Καισάρεια, προς τιμήν του Αυγούστου. Σήμερα οι Τούρκοι την αποκαλούν Καϊσεριέ [όταν στους βυζαντινούς χρόνους η Καισάρεια έγινε έδρα των βασιλέων της Καππαδοκίας μετονομάστηκε σε Ευσεβεία η προς Αργαίω, πιθανώς από τον βασιλιά Αριαράθη τον Ευσεβή]. Η απόλυτη έλλειψη τειχών γύρω από τα Μάζακα πρέπει μάλλον να αποδοθεί στην ηφαιστειογενή προέλευση της περιοχής. Εκτεθειμένη στους κινδύνους από τη δράση της υπόγειας φωτιάς, δεν πρόσφερε καμιά ασφάλεια στους κατοίκους της ώστε να θελήσουν να εγκλεισθούν σε ένα οχυρό τείχος. Σχετικά με το θέμα, ο Στράβων διατυπώνει διαφορετική άποψη. Σε μια αναφορά στα Μάζακα λέει: «Το έδαφός της είναι μάλλον απρόσφορο για πόλη, δεν έχει νερό και δεν είναι οχυρωμένη, είτε από αμέλεια των μοναρχών είτε από φόβο μήπως το ασφαλές καταφύγιο των τειχών δημιουργήσει υπερβολική αυτοπεποίθηση στους κατοίκους και θελήσουν να επιδοθούν σε ληστείες, τις οποίες ευνοεί η θέση της πόλης τους σε μια πεδιάδα σπαρμένη με λόφους από τους οποίους μπορούν εύκολα να στέλνουν σήματα».

Όταν η Καισάρεια υποτάχθηκε στην εξουσία των Ρωμαίων έδειξε ιδιαίτερο ζήλο στη λατρεία των αυτοκρατόρων και των θεών της

Δρόμος της Καισάρειας. Σχέδιο του Μπουντιέ.

Ρώμης, όπως εξάλλου και οι άλλες πόλεις της Ασίας που είχαν την ίδια τύχη. Ανήγγειρε πολλούς ναούς προς τιμήν τους, και όταν της αποδόθηκε ο τίτλος της Νεωκόρου τον χάραξε αμέσως με περηφάνια στα νομίσματά της.

Τα ερείπια των δημόσιων κτιρίων θα έτειναν να αποδείξουν ότι έγινε προσπάθεια εισαγωγής των ρωμαϊκών συνηθειών. Ο Τεξιέ, ο οποίος επισκέφθηκε και το τελευταίο από τα ερείπια που ήταν διάσπαρτα γύρω από την πόλη, πίστεψε ότι ανακάλυψε τη θέση του τσίρκου της Καισάρειας, ενός μνημείου που πρέπει να προσείλκυε τον περισσότερο κόσμο, αν λάβουμε υπόψη το έμφυτο πάθος που έχουν οι Καππαδόκες για την ιππασία. Σε κάθε περίπτωση, από τα κτίρια εκείνα, τα πολυτελή ίσως, τα μόνα ίχνη που μένουν είναι τα κομμάτια των μαρμάρων, πολυάριθμα, βέβαια, που χρησιμοποιήθηκαν για την επισκευή ή την ανακατασκευή του φρουρίου και των μνημείων της σύγχρονης Καισάρειας. Στους περιπάτους μας στα περίχωρα είδαμε μόνο ερείπια από πέτρα και τούβλα, ολότελα μαυρισμένα από την πολυκαιρία και τις πυρκαγιές, που προέρχονταν από βυζαντινές εκκλησίες, παρεκκλησία και σπίτια απροσδιόριστου τύπου. Οι κάτοικοι τα αποκαλούν η “παλιά πόλη” (Εσκι Σεχίρ).

Την εποχή του Αριαράθ η Καισάρεια είχε γίνει τόπος διαμονής σοφών. Όμως, η περιοχή δεν απέκτησε ποτέ ιδιαίτερη λάμψη κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Μόνο με την εμφάνιση του χριστιανισμού και τις πρώτες διδασκαλίες των επισκόπων της βρέθηκε η πρωτεύουσά της στο κέντρο της πολιτικής ζωής. Οι νεοφώτιστοι καταστρέφουν με πάθος τους αρχαίους ναούς για να ανεγείρουν στη θέση τους χριστιανικές εκκλησίες. Τον ενθουσιασμό τους διακόπτει η επέλαση των Περσών με επικεφαλής τον Σαπώρ. Ο άγριος στρατός τους λεηλατεί τη Μεσοποταμία και την Κιλικία, μεταβάλλει σε στάχτες την Ταρσό, περνάει τον Ταύρο και πολιορκεί την Καισάρεια, που τότε ήταν πολυάνθρωπη και την κυβερνούσε ο Δημοσθένης. Παρά τη σθεναρή της αντίσταση, η πόλη υποκύπτει και γίνεται θέατρο σκληρών σφαγών του Πέρση κατακτητή [η αρχαία Καισάρεια ήταν κτισμένη σε πέντε γειτονικούς λόφους. Όταν ο Σαπώρ κυριάρχησε στην πόλη έσφαξε τους κατοίκους της και καυχήθηκε ότι με τα πτώματα που θα γεμίσουν τα κενά ανάμεσα στους λόφους θα ισοπεδώσει το έδαφος. Λέγεται ότι τότε

η Καισάρεια είχε 400.000 κατοίκους]. Το 326 ο Κωνσταντίνος παρχωρεί την Καισάρεια ως κατοικία στον Ανιβαλιάνο [επί Μεγάλου Κωνσταντίνου, η Καππαδοκία μαζί με τον Πόντο απετέλεσαν ξεχωριστό κράτος με αυτοκράτορα τον Κωνσταντίνο Ανιβαλιάνο – στα χρόνια των διαδόχων του υποβιβάστηκε σε βυζαντινή επαρχία], που μόλις είχε λάβει ως βασίλειο τον Πόντο, την Καππαδοκία και τη μικρή Αρμενία (περιοχή μεταξύ Πόντου και Καππαδοκίας). Το 363, λίγο πριν γίνει αυτοκράτορας, ο Ιουλιανός κτίζει μαζί με τον Γάλλο την όμορφη εκκλησία του Αγίου Μάμαντος, την οποία προικοδοτεί με πολυάριθμο κλήρο. Την εποχή εκείνη κυριαρχεί στην Καππαδοκία η ασκητική ζωή σε όλη της την αυστηρότητα, ενώ οι φυσικές σπηλιές έχουν μετατραπεί σε ερημητήρια των μοναχών και των ερημιτών.

Όταν έγινε αυτοκράτορας, ο Ιουλιανός επιχείρησε να ανακόψει την προέλαση της νέας θρησκείας που είχε τόσο ταχεία διάδοση, αλλά αντιμετώπισε τέτοια αντίσταση ώστε κατέφυγε στην αρχή σε καταπίεση και στη συνέχεια σε απάνθρωπα μέτρα. Η καταδίωξη συνεχίστηκε στη βασιλεία του Ουάλεντος [Ουάλης ή Βαλέντιος]. Η εύγλωττη φωνή του Βασιλείου υψώνεται για να στηρίξει τις αρχές της χριστιανικής πίστης και ο Ουάλης, ανίσχυρος απέναντί του, για να εκδικηθεί, διαιρεί την επαρχία σε δύο μέρη και μεταφέρει την πρωτεύουσα από την Καισάρεια στα Τύανα [πόλη της ΝΔ Καππαδοκίας, στον Ξενοφώντα αναφέρεται ως Δάνα, “πόλις οικουμένη μεγάλη και ευδαίμων”. Επίσης ονομάζεται Τένει ή Τένεγι. Οι Έλληνες την αποκαλούν Ντάνακα. Τύανα είναι η λόγια ονομασία της]. Ο Ιουστινιανός προίκισε, όπως λέει ο Προκόπιος, την πόλη με ένα περισπούδαστο αμυντικό σύστημα. Ίσως μάλιστα στον ίδιο αυτοκράτορα, και όχι στους Σελτζούκους, όπως γίνεται συνήθως, πρέπει να αποδοθεί η κατασκευή του φρουρίου, που διατηρείται όρθιο ακόμα. Εν πάση περιπτώσει, η καταστροφή των ωραίων εκκλησιών και όλου αυτού που υπήρξε η βυζαντινή Καισάρεια, της οποίας ακόμη και η τοποθεσία έχει αλλάξει, γίνεται με την άφιξη των καταστροφικών Τουρκομάνων.

Η πόλη σήμερα έχει πολυπληθές χριστιανικό στοιχείο. Ο πληθυσμός της υπολογίζεται σε 60.000 κατοίκους, από τους οποίους οι 32.000 είναι Τούρκοι. Ακολουθούν οι γρηγοριανοί Αρμένιοι, κατόπιν οι Έλληνες, οι καθολικοί Αρμένιοι και οι προτεστάντες Αρμένιοι.

Η Καισάρεια δίνει την εντύπωση πόλης έντονα ασιατικής. Οι επίπτεδες στέγες, το στρώμα της σκόνης στους δρόμους, στους τοίχους και τα σπίτια, τα στενά δρομάκια, αληθινοί λαβύρινθοι όπου συνωστίζονται οι βαρυφορτωμένες καμήλες των караβανιών, καβαλάρηδες, πεζοί, γυναίκες με καλύπτρα. Όλα αυτά, φωτισμένα από έναν πυρακτωμένο ήλιο, διώχνουν μακριά πίσω σου τη μελαγχολική και ψυχρή ανάμνηση της Άγκυρας και της Υοσγάτης. Στο καινούριο παζάρι με τους ψηλούς θόλους, που απλώνεται σε μεγάλη έκταση, επικρατεί αρκετή κίνηση. Θεωρείται σπουδαιότερο από το παζάρι του Χαλεπίου. Οι έμποροι διαλαλούν το εμπόρευσμά τους και καλούν τους περαστικούς για να τους δείξουν τα είδη τους. Με άλλα λόγια, το μέρος σφύζει από ζωή. Ύστερα από το ωραίο παζάρι της Σταμπούλ, ερειπωμένο δυστυχώς σήμερα, είναι η πρώτη φορά που βλέπω το ζωηρό, πάντα ελκυστικό για ένα βλέμμα με κάποια καλλιτεχνική τάση, θέαμα των μικρών, ηλιόλουστων εμπορικών δρόμων, οι οποίοι στα ανατολικά παζάρια εναλλάσσονται με σκοτεινούς δροσερούς θόλους. Συνοπτικά, η ντόπια αγορά είναι μεγάλη και με άφθονες προμήθειες. Όλο το εμπόριο βρίσκεται στα χέρια των Αρμενίων, των Ελλήνων και των Τούρκων. Η Καισάρεια είναι από τις ελάχιστες πόλεις της Ανατολής όπου οι Εβραίοι δεν μπόρεσαν να αναπτύξουν επικερδές εμπόριο. Οι Καισαριώτες περηφανεύονται γι' αυτό. Κυνηγούν με τόση απληστία το κέρδος ώστε ο ανταγωνισμός μαζί τους είναι αδύνατος. Κυκλοφορούν μάλιστα διάφορες ιστορίες για το θέμα, που έχουν γίνει παροιμιώδεις στην Ανατολία και αλλού.

Όση ώρα κάνουμε τον περίπατό μας στο παζάρι, ο πιστός μου ζαπτιές, Χασάν, με ακολουθεί σαν σκιά και ρίχνει άγριες ματιές στους αργόσχολους που σχηματίζουν συνοδεία γύρω μας. Από καιρό σε καιρό τους τρέπει σε φυγή με ένα απότομο χτύπημα καμτσικιού και μου εξασφαλίζει για λίγο την ησυχία μου. Τον ανταμείβω για τις καλές του υπηρεσίες ικανοποιώντας μερικές από τις πιο φλογερές επιθυμίες του: ένα όμορφο καινούργιο φέσι αντικαθιστά το φανερά φθαρμένο δικό του, ένα στολίδι για στήθος αλόγου από κόκκινο δέρμα κεντημένο με όστρακα και μπλε πέρλες προσθέτει κομψότητα στο αλόγο του. Φεύγουμε από το παζάρι, όπου αφήνουμε ένα ολόκληρο πλήθος μαζεμένο γύρω από ένα δερβίση, που δέχεται πρόθυμα να τον φωτογραφίσουν. Περνώντας από δρομάκια με υψηλούς χωμάτινους τοίχους από τις δύο

πλευρές τους, βλέπω μόνο το θέαμα συσσωρευμένων ερειπίων που πάνω τους έχουν φυτρώσει άτακτα καινούργια κτίσματα. Πόρτες τζαμιών και παλιών εκκλησιών με πλούσιο σκάλισμα, έξοχα αρχιτεκτονικά έργα, κρύβονται πίσω από αποκρουστικούς τοίχους ξερολιθιάς. Καμιά καλλιτεχνική ανησυχία δεν φαίνεται να εισχώρησε εδώ και πολύ καιρό στις κεφαλές των τοπικών Αρχόντων. Θα πρέπει μάλλον να πιστέψουμε ότι οι ισχυροί του τόπου, Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι αλληλοδιαδόχως, έβρισκαν ευχαρίστηση να καταστρέφουν ή να κρύβουν τα έργα των προκατόχων τους.

Το γεύμα που μας προσφέρεται με το πέσιμο της νύχτας είναι, χάρη στις προμήθειες που κάναμε από το παζάρι, αληθινή ευωχία. Στη συνέχεια βγαίνουμε στην ταράτσα του σπιτιού για να κάνουμε το κεφ⁴¹ μας. Τυλιγμένη στην χαλκόχρυση αχλύ του δύοντος ηλίου, η Καισάρεια φαντάζει πραγματική κόρη της Ανατολής. Οι καλύβες από λάσπη, τα γερά πέτρινα σπίτια με τις θολωτές εισόδους και τις αφιδωτές στοές, μαυριτανικού σχεδόν τύπου, οι συστάδες με τις ιτιές που διακρίνονται εδώ κι εκεί, οι τρούλοι, τα καμπαναριά, οι μιναρέδες, όλα δημιουργούν μια μεγαλειώδη εντύπωση. Αυτή την ώρα του δειλινού, σε όλες τις ταράτσες κυριαρχεί μια ασυνήθιστη δραστηριότητα. Γυναίκες, νεαρές κοπέλες με ζωηρόχρωμα φορέματα, μεταφέρουν στην ταράτσα τα στρωσίδια της οικογένειας που θα κοιμηθεί έξω για να γλυτώσει από την ανυπόφορη ζέστη που κυριαρχεί στο εσωτερικό και να προφυλαχθεί από τα κουνούπια. Αυτή η συνήθεια του υπαίθριου ύπνου, τόσο διαδομένη στην Ανατολή, είναι η κύρια αιτία για την οφθαλμία από την οποία υποφέρει όλος σχεδόν ο πληθυσμός.

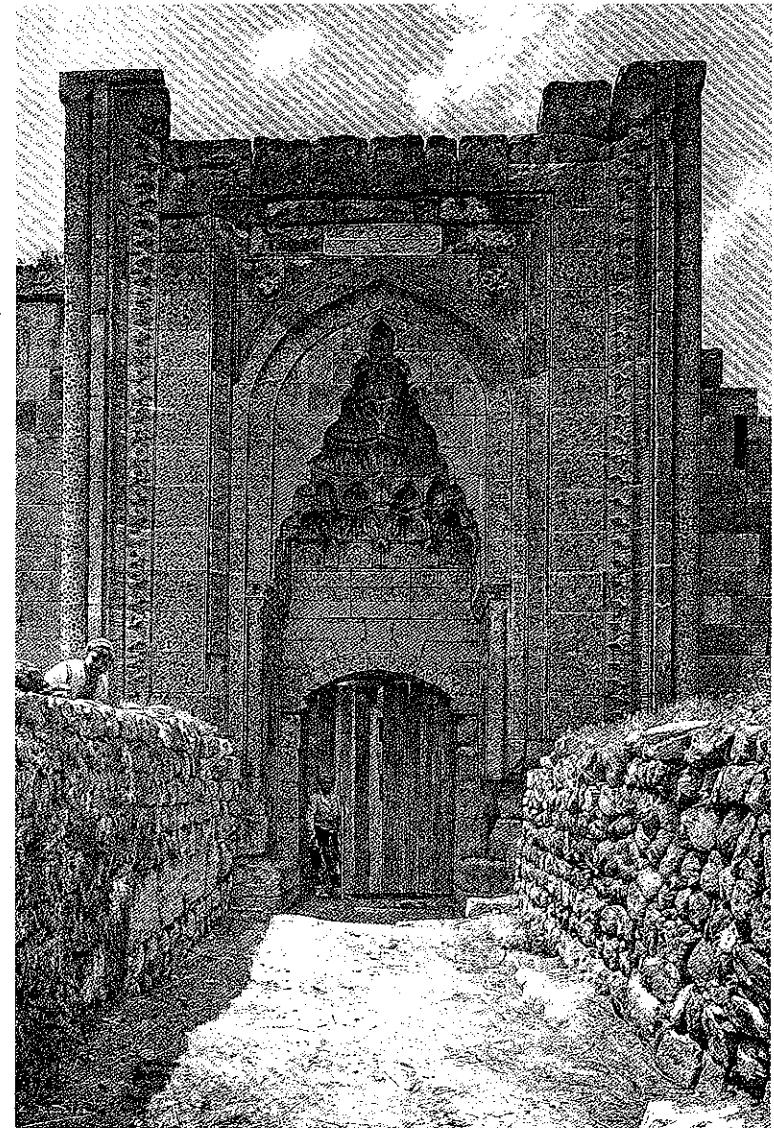
Μπορούμε να πούμε ότι κανένα από τα διάσπαρτα ερείπια της Καισαρείας δεν έχει μνημειακό χαρακτήρα, εκτός από το παλιό τζαμί του Χουέν, που το συγκροτεί ένα σύνολο κτιρίων με εντελώς ιδιαίτερο ρυθμό, μοναδικό στη Μικρά Ασία. Μόνο με τα τζαμιά της Αραβίας και της Αιγύπτου παρουσιάζει έντονες ομοιότητες, μας λένε. Το οικο-

41. Κατά το τουρκο-αγγλικό λεξικό της Οξφόρδης, ο όρος "κεφ" σημαίνει "αποσύρομαι", "απέχω", "αποφεύγω να αναμειχθώ". Η εσωστρέφεια, ο ψυχικός αναχωρητισμός προκειμένου να επιτευχθεί ψυχική ισορροπία και προσέγγιση της ευτυχίας, είναι οικείες στην Ανατολή φιλοσοφικές απόψεις.

δόμημα στο σύνολό του είναι τετράγωνο και περιβάλλεται από ένα στέρεο τοίχο με στρογγυλούς πύργους. Μπαίνεις στο εσωτερικό από μία πόρτα εξαιρετικά κομψή και βρίσκεσαι στο γυναικωνίτη, ένα χώρο κλειστό. Αυτό το μεγάλων διαστάσεων περιστύλιο έχει μία εσωτερική αυλή, διαρρυθμισμένη σαν το άτριο των Ρωμαίων. Τον διάκοσμό της αποτελούν αφίδες σε σχήμα που μοιάζει με πέταλο αλόγου, το οποίο κακώς θεωρείται μαυριτανικό, εφόσον χρησιμοποιείτο από τους Χριστιανούς της Ασίας πριν ακόμη το υιοθετήσουν οι Άραβες. Η διαρρύθμιση του τζαμιού παρουσιάζει την ίδια απλότητα με το περιστύλιο. Όλη την αρχιτεκτονική πολυτέλεια τη φύλαξαν για την πόρτα και τον τουρμπέ (μαυσωλείο) του ιδρυτή του κτιρίου. Ο τουρμπές είναι οκτάγωνος και στηρίζεται σε βάση αποτελούμενη από εξώστεγα αραβικού ρυθμού. Οι οκτώ πλευρές του σχηματίζουν αφιδοειδείς θόλους ενισχυμένους με κίονες, οι οποίοι στηρίζουν ένα γείσωμα ίδιου ρυθμού με τη βάση. Το κτίριο τελειώνει πυραμιδωτά. Αυτό το λατρευτικό σύνολο είναι ένα αληθινό θαύμα αισθητικής. Μας λύπησε πολύ το γεγονός ότι δεν μπορέσαμε να το φωτογραφίσουμε καλά επειδή δεν είχαμε χώρο για "οπισθοχώρηση". Είναι κτισμένο σε μία γωνία, σφηνωμένο ανάμεσα σε τοίχους, που επί πλέον του αφαιρούν το φως.

Στο εσωτερικό αυτού του ιερού χώρου υπάρχουν τρεις τάφοι, ο ένας από τους οποίους αποδίδεται στον ιδρυτή του. Στη μια άκρη του τάφου διακρίνουμε ένα σωρό κουρέλια, που τα βάζουν στον τουρμπέ οι προσκυνητές για να τους προφυλάξει απ' τον πυρετό, μας λένε. Εν κατακλείδι, το Χουέν μού φάνηκε κάτι σαν Αγία Σοφία της Καισάρειας και η πιστότητα της παρομοίωσης ενισχύεται από το γεγονός ότι οι Αρμένιοι διεκδικούν την ίδρυσή του, δίκαια ή όχι. Στην Καισάρεια θεωρούν ότι το κτίριο ήταν αρχικά χριστιανική εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Γεβόντ⁴² και την μετέτρεψαν σε τζαμί οι επιδρομείς μουσουλμά-

42. Ο Σούρπ Γεβόντ (Άγιος Λεόντιος -το "λ" αποδίδεται ως "γ" στις δάνειες από την ελληνική αρμενικές λέξεις) υπήρξε από τις κύριες μορφές της αντίστασης του αρμενικού λαού στην απόπειρα των Περσών κυρίαρχών του να του επιβάλουν την πυρολατρεία. Ο Γεβόντ ήταν ιερέας (Γεβόντ Γερέτς) και στενός συνεργάτης του καθολικού (πατριάρχη) Χοβσέπ. Ο Γεβόντ πρωταγωνίασε στην εκδίωξη των μάγων που είχε αποστείλει ο Πέρσης βασιλιάς για να διαδόσουν στην Αρμενία τη θρησκεία του Ζωροάστρη και έλαβε μέρος στη μάχη κατά των Περσών στο Αβαράρ (26 Μαΐου 451) και στο μετέπειτα αντιστασιακό κίνημα των Αρμενίων.

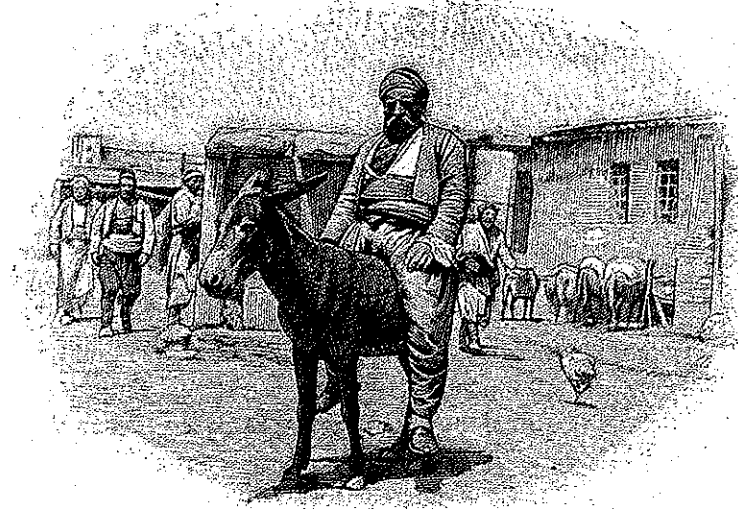

Ερειπωμένο τζαμί της Καισάρειας. Σχέδιο του Μπουντιέ.

νοι. Κάτι τέτοιο μοιάζει πολύ πιθανό, γιατί ο ασυνήθιστος ρυθμός, αυτό το μείγμα στοιχείων περσικής και αραβικής τέχνης που καθιστά το μνημείο τόσο ξεχωριστό, συναντάται ακριβώς στις εκκλησίες της Αρμενίας. Οι ταξιδιώτες που έχουν επισκεφθεί τις πόλεις Καρς⁴³ και Ερζερούμ⁴⁴ και τα μοναστήρια της κοιλάδας του Αράξου και της πε-

43. Καρς: Πρωτεύουσα της επαρχίας Βανάντ της περιφέρειας Μετζ Χάικ της Δυτικής (τουρκοκρατούμενης) Αρμενίας. Έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ιστορία ως στρατηγικής σημασίας οχυρή πόλη. Το 929 ορίστηκε ως πρωτεύουσα του αρμενικού βασιλείου των Βαγρατιδών και διατήρησε αυτή την ιδιότητα ως το 961. Το 1054 οι αρμενικές δυνάμεις νίκησαν τους Σελτζούκους προ των τειχών του Καρς. Το 1065 ο Αρμένιος βασιλιάς Κακίχ παραχώρησε το Καρς στο Βυζάντιο αδυνατώντας να το υπερασπίσει έναντι των Σελτζούκων. Μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ (1071) η πόλη γνώρισε μία σειρά εναλλασσόμενων κυρίαρχων (Σελτζούκοι, Γεωργιανοί, Μογγόλοι, Τουρκομάνοι, Τάταροι, Πέρσες) και τελικά εντάχθηκε στο οθωμανικό κράτος με την οθωmano-περσική συνθήκη του 1639. Στη διάρκεια των ρωσο-τουρκικών πολέμων του 19ου αιώνα το Καρς πολιορκήθηκε και κατελήφθη κατ' επανάληψη από τους Ρώσους. Με τη Συνθήκη του Βερολίνου (1878) το Καρς παραχωρήθηκε στην τσαρική Ρωσία, ενώ το 1921 οι μπολσεβίκοι το επέστρεψαν στην κεμαλική Τουρκία με τη συνθήκη που υπογράφηκε στην ίδια την πόλη. Ο Στάλιν διεκδίκησε πρόσκαιρα, το 1946, την επιστροφή του Καρς στη Σοβιετική Ένωση. Πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο το Καρς είχε 12.175 κατοίκους, από τους οποίους οι 10.250 ήταν Αρμένιοι και οι υπόλοιποι Έλληνες, Ρώσοι και Τούρκοι. Οι Αρμένιοι του Καρς διέθεταν την ίδια εποχή τρεις ναούς και ισάριθμα Σχολεία, οι Ρώσοι δύο και οι Έλληνες ένα ναό.

44. Ερζερούμ: Πόλη της Δυτικής (τουρκοκρατούμενης) Αρμενίας. Ιδρύθηκε από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα Θεοδόσιο Β' (408-450) και έλαβε εξ αυτού το όνομα Θεοδοσιούπολη. Η επιστολή του Αρμενίου πατριάρχη Ισαάκ, που παρότρυνε το Θεοδόσιο να προβεί στην ίδρυση της πόλης, περιέχεται στην "Ιστορία του Αρμενικού Λαού" του Αρμενίου ιστορικού Μωυσή Χωρηνού. Η αρμενική ονομασία της είναι Γκαρίν ή Γκαρνό Καγάκ, εκ της οποίας και η αραβική Καλικαλά. Η πόλη είναι χτισμένη στην ομώνυμη πεδιάδα διαστάσεων 10 επί 18 μιλίων κοντά στις πηγές του Ευφράτη και σε υψόμετρο 6.000 ποδών. Το κλίμα της είναι ηπειρωτικό και έχει χαρακτηριστεί ως δενότερο εκείνου της Πετρούπολης. Η Ερζερούμ έχει εξαιρετική στρατηγική σημασία και έχει χαρακτηριστεί ως κλειδί της Τουρκικής Αρμενίας. Σημαντική ήταν και η εμπορική σπουδαιότητά της κατά την οθωμανική εποχή, εφόσον αποτελούσε ενδιάμεσο σταθμό του εμπορίου των Ινδιών και της Περσίας με την Τραπεζούντα. Κατά το 1827 ο πληθυσμός της πόλης υπολογιζόταν σε 130.000 κατοίκους. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα ο πληθυσμός περιορίστηκε και το 1900 ανερχόταν, σύμφωνα με επίσημα οθωμανικά στοιχεία, σε μόλις 40.000, εκ των οποίων 10.500 Αρμένιοι, 26.500 Μουσουλμάνοι και 500 Έλληνες. Στις αρχές του 20ου αιώνα η Ερζερούμ ήταν έδρα ενός ορθόδοξου και ενός καθολικού Αρμενίου μητροπολίτη. Στην πόλη λει-

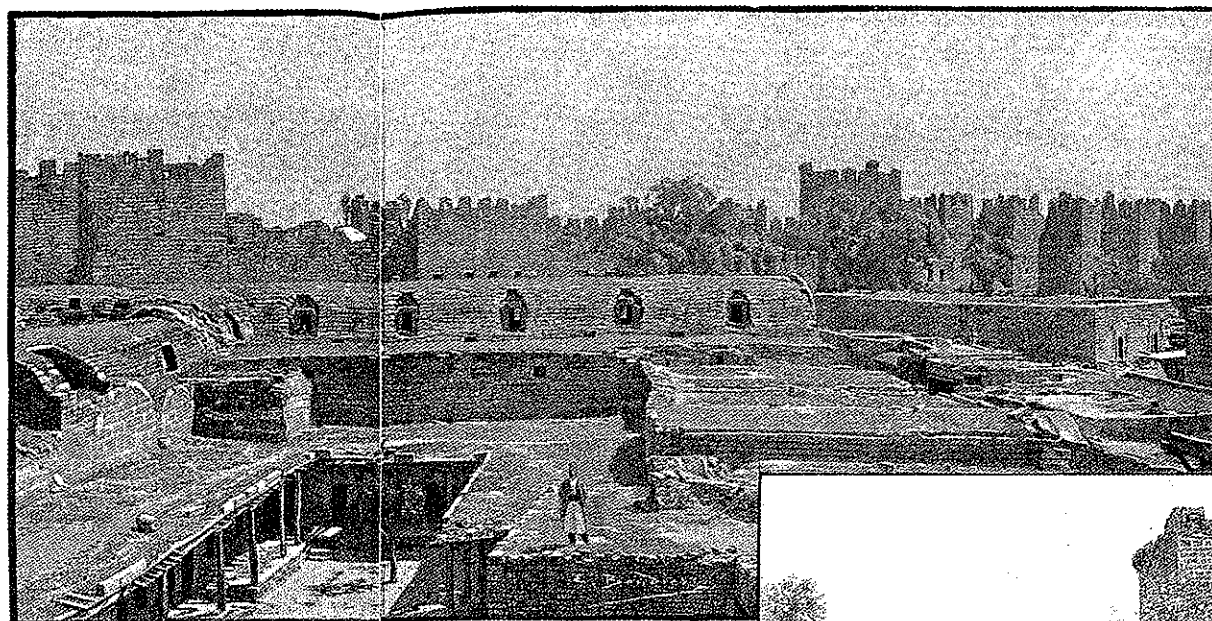
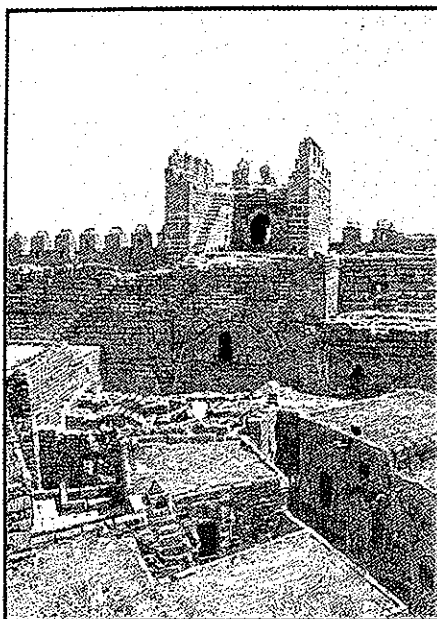

Τσαμπάκης της Καισαρείας. Σχέδιο του Ουλεβάν.

διάδας του Αραράτ έχουν συνηθίσει σ' αυτό το είδος κατασκευής και διακόσμησης. Πιστεύω ότι, αν μια ιδιαίτερη τεχνοτροπία μπορεί να αποδοθεί στους Αρμένιους, είναι αυτή. Τα πρώτα σχέδιασμάτα είναι πολύ πιθανό να τα πήραν από την επαφή τους με την Περσία, με τη βοήθεια τεχνιτών της, αλλά είναι πέραν κάθε αμφιβολίας ότι στη συνέχεια οι Αρμένιοι υιοθέτησαν και εφάρμοσαν αυτή την τεχνοτροπία σε όλες τις περιοχές που υπήρξαν μάρτυρες κάποιων εποχών ευημερίας τους.

22 Ιουνίου. - Επισκεπτόμαστε το φρούριο. Έχει σχήμα μεγάλου τραπέζιου. Παραπέμπει στους χρόνους των Σελτζούκων και θυμίζει το φρούριο του Χαλεπίου. Παρά την ερείπωση, τα ψηλά, περιβαλλόμενα από άφρους οδοντωτά τείχη του προσδίδουν ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια.

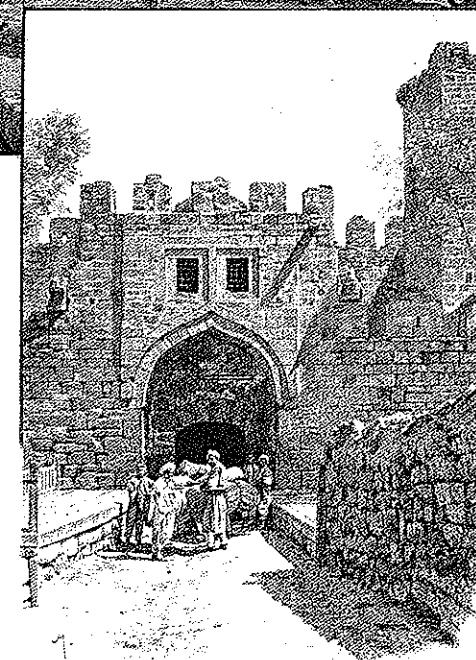
τουρρούσε το κολλέγιο Σανασαριάν (ίδρυση το 1881), στο οικοτροφείο του οποίου στεγάζονταν μαθητές και από άλλες πόλεις. Πέραν αυτού, η αρμενική κοινότητα διέθετε 6 ακόμα Σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, εκ των οποίων η σχολή θηλέων Χριψμιάν (με 350 μαθήτριες) και ένα Σχολείο καθολικών Αρμενίων με 100 μαθητές, διευθυνόμενο από Γάλλους ιερωμένους. Οι Μουσουλμάνοι διέθεταν μόνο ένα σχολείο (130 μαθητές) που ήταν ταυτόχρονα ρουστιγιέ (γυμνάσιο) και ινταντιέ (λύκειο).

Είναι αξιοπερίεργη η ποικιλία των υλικών που έχουν εισχωρήσει στην κατασκευή του. Κατάλοιπα περσικής και αραβικής αρχιτεκτονικής βρίσκονται σε υπεραφθονία. Υπάρχουν ωραίες λιθοκόλλητες επιγραφές από τον καιρό των Σελτζούκων, αλλά διαπιστώνει κανείς κάτι που έχει ήδη επισημανθεί, ότι δηλαδή δεν υπάρχουν ελληνικά στοιχεία. Στο εσωτερικό του μπαίνεις από πολλές πόρτες, ενώ στενές πέτρινες σκάλες οδηγούν στο υψηλότερο σημείο του τείχους. Ανεβαίνουμε μια ασταθή, ετοιμόρροπη σκάλα και μετά βαδίζουμε κατά μήκος της γραμμής των τειχών, που σε μερικά σημεία προστατεύονται από ένα δεύτερο τείχισμα, επίσης οδοντωτό. Οι σκοπιές, οι φυλακές και οι στάβλοι συντηρούν ακόμα σ' αυτό το τείχισμα την εικόνα του παρελθόντος. Σε έναν από τους γωνιακούς πύργους βρίσκονται δύο μικρά κανόνια.

Το εσωτερικό του φρουρίου το καταλαμβάνει μια τουρκική συνοικία που ο πληθυσμός της είναι από τους πιο εξαθλιωμένους. Τα στενά δρομάκια που τη διασχίζουν είναι γεμάτα κοπριές και σκουπίδια. Η δυσοσμία βασιλεύει, όλα είναι σκόνη και δυστυχία. Θα ήταν μάλιστα αηδια-

*Το φρούριο της
Καϊσάρειας. Σχέδιο
του Μπουντιέ.*

στικά αν ο ήλιος, αυτός ο μάγος, δεν ερχόταν να βάλει μερικές πινελιές ευθυμίας και αυταπάτης στα πολύχρωμα κουρέλια των φτωχών κα-
τοίκων.

Ακολουθώντας τη γραμμή του δεύτερου τοίχου φτάνουμε σε μια θύρα, που είναι η έξοδος. Ο κυκλικός δρόμος που κάνει το γύρο του φρουρίου ανάμεσα στα δύο τείχη είναι γεμάτος περιττώματα, μόνιμη αιτία ακαθαρσίας στην πόλη. Στις περιηγήσεις αυτές συνοδευόμαστε από έναν κάτοικο της συνοικίας, γιατί η θέα της άσπρης κάσκας μας δεν είναι καθόλου συμπαθής στους Τούρκους του φρουρίου. Χάρη στον οδηγό μας, όλα εξελίσσονται ομαλά. Θα τον ανταμείψουμε με ένα γεν-
ναίο φιλοδώρημα.

Φεύγοντας από το φρούριο για να επιστρέψουμε στην πόλη, περνάμε δίπλα από τα νεκροταφεία. Γύρω από την Καισάρεια υπάρχουν πολλοί νεκροτόποι. Σωρεύονται επί αιώνες και δημιουργούν έναν οδοντωτό κλοιό από πέτρινες επιτάφιας στήλες, μερικές με πλούσια σκαλίσματα, κομψές επιγραφές και αραβουργήματα, όπου οι απαλές αποχρώσεις σε τόνους χρυσαφί, γαλάζιους, ροδόχρωμους και πράσινους συνδυάζονται κατά βούληση. Οι πέτρινες στήλες είναι τοποθετημένες στο έδαφος κατά μήκος, πλάτος ή ύψος, όλες όμως είναι στραμμένες προς την ανατολή, όταν ανήκουν σε Μουσουλμάνους. Μερικά περάσματα και δρόμοι διασχίζουν ένα από τα νεκροταφεία. Στην επιφάνειά τους έχουν κατρακυλήσει πέτρινες στήλες, γιατί με ένα αβασθές σκάψιμο οι παλιοί τάφοι παραχωρούν τη θέση τους σε καινούριους. Ο αέρας σ' αυτό το χώρο είναι συνήθως βρώμικος, αλλά κανένας δε νοιάζεται. Είναι πολύς καιρός που τα πράγματα είναι έτσι στο Ισλάμ και δεν υπάρχει λόγος ν' αλλάξει τίποτα.

Η πόλη της Καισάρειας⁴⁵ έχει πολλά τζαμιά, 125 περίπου, όπως

45. Σύμφωνα με τον Αρμένιο ιστορικό του 5ου μ.Χ. αιώνα Μοβσές Χορενασί (Μωυσή Χωρηγό), η Καισάρεια κτίστηκε την εποχή του μυθικού Αρμενίου βασιλιά Αράμ από τον Αρμένιο πρόγονο Μισάκ, από την παραθορά του ονόματος του οποίου προήλθε το όνομα Μοζάκ. Πρόκειται βέβαια για μυθοπλασία, δηλωτική ωστόσο της ανέκαθεν έντονης παρουσίας του αρμενικού στοιχείου στην πόλη (και γενικότερα στην Καππαδοκία). Σύμφωνα με τις ελληνικές πηγές ιδρυτής της Καισάρειας υπήρξε ο βασιλιάς της Καππαδοκίας Αριαράθης Δ' κατά το 2ο π.Χ. αιώνα. Στις ελληνικές πηγές η πόλη αναφέρεται ως Μάζακα παρ' Αργαίω αλλά και ως Ευσέβεια. Κατά το 17 π.Χ. η Καππαδοκία κατέστη ρωμαϊκή επαρχία με πρωτεύουσα τη Μάζακα την οποία ο αυ-

Εσωτερικό του σπιτιού στην Καισάρεια.

μας λένε. Τα περισσότερα είναι κατεστραμμένα και σχεδόν ασήμαντα. Ωραιότερα είναι τα πιο παλιά και πιο πολύ απ' όλα το τζαμί του Χατζή-Κιλιτζέ. Στη σύγχρονη πρωτεύουσα υπάρχουν επίσης τρεις αρμενικές γρηγοριανές εκκλησίες, ένας ναός διαμαρτυρομένων, μία καθολική εκκλησία και το παρεκκλήσι των ιησουιτών.

Η Καισάρεια δεν είναι μόνο μια δραστήρια εμπορική αγορά, που θα αναπτυχθεί περισσότερο όταν συνδεθεί σιδηροδρομικά με την Άγκυρα, είναι επίσης ένα κέντρο με κάποια πνευματική δραστηριότητα. Οι Έλληνες και οι Αρμένιοι γνωρίζουν πολύ καλά τα οφέλη της μόρφωσης, ώστε, από την ώρα που θα βρεθούν αρκετοί ενδιαφερόμενοι, προσπαθούν να συντονίσουν τις προσπάθειές τους για να την εξασφαλίσουν στα παιδιά τους. Έτσι υπάρχουν εδώ αρκετά Σχολεία με πολύ καλή οργάνω-

τοκράτορας Αύγουστος ονόμασε Καισάρεια προς τιμήν του Γάιου Ιούλιου Καίσαρα. Το 1022 ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β' παραχώρησε την πόλη στον Αρμένιο πρίγκηπα της Σεβαστείας, Ταβίτ Αρτζιρόνι. Το 1065 ο Αρμένιος βασιλιάς του Καρς, Κακίλ, παραχώρησε το βασίλειό του στο Βυζάντιο και έλαβε ως αντάλλαγμα την Καισάρεια, στην οποία εγκαταστάθηκε με χιλιάδες υπηκόους του. Το 1073 η πόλη κατελήφθη από τους Σελτζούκους. Το αρμενικό στοιχείο ήταν τόσο πολυπληθές κατά τον 11ο αιώνα ώστε η Καισάρεια απέβη έδρα αρμενικής αρχιεπισκοπής. Το 1243 η Καισάρεια κατεστράφη από τους Μογγόλους και το 1471 κατελήφθη από τους Οθωμανούς. Λίγο πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ο πληθυσμός της Καισάρειας ανερχόταν σε 60-70 χιλιάδες κατοίκους από τους οποίους 20 χιλιάδες Αρμένιοι. Το εμπόριο, τα ελεύθερα επαγγέλματα και η βιοτεχνία μονοπωλούνταν σχεδόν από τους Αρμένιους. Το εργοστάσιο υφασμάτων των αδελφών Κασαρτζιάν απασχολούσε στα τέλη του 19ου αιώνα 3.000 εργάτες. Η Καισάρεια είχε 3 ορθόδοξους αρμενικούς ναούς (της Θεοτόκου, του Αγίου Γρηγορίου του Φωτιστή και του Αγίου Σαρκίς). Οι διαμαρτυρόμενοι Αρμένιοι είχαν δύο ναούς και οι καθολικοί έναν. Η πόλη ήταν έδρα ορθόδοξου και καθολικού Αρμένιου μητροπολίτη και Έλληνα μητροπολίτη. Η ορθόδοξη αρμενική κοινότητα διέθετε αρκετά ενοριακά Σχολεία (το Χαϊγκαγκιάν με 230 μαθητές, το Χαγκοπιάν με 140 μαθητές, το Γκιουμουσιάν με 680 μαθητές κ.τ.λ.) ενώ Σχολεία διατηρούσαν και οι Αρμένιοι διαμαρτυρόμενοι και καθολικοί αλλά και ιδιώτες. Λίγο πριν από τον πόλεμο εκδίδονταν στην Καισάρεια οι αρμενικές εφημερίδες "Τίγρης", "Χαζέι" και "Μαζάκ", ενώ λειτουργούσε και αρμενικός θεατρικός θίασος.

Το 1895 1.000 Αρμένιοι της Καισάρειας έπεσαν θύματα των σφαγών του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ, ενώ στη γενοκτονία του 1915 χάθηκαν 20.000 Αρμένιοι της Καισάρειας και 50.000 Αρμένιοι της μείζονος περί αυτήν περιοχής. Το 1938 υπήρχαν στην Καισάρεια μόνο 2.000 Αρμένιοι και το 1965 μόνο 400. Το 1969 ιδρύθηκε στην τότε Σοβιετική Αρμενία ο οικισμός "Νορ Γκεσάρια" (Νέα Καισάρεια) στην περιοχή του Οκτεμπεριάν.

νωση. Τα πιο παλιά ανήκουν σε αμερικανούς διαμαρτυρούμενους⁴⁶, κανένα όμως δεν έχει την άνθηση του Σχολείου των ιησουιτών μοναχών, όπου φοιτούν εξακόσια παιδιά και όπου η διδασκαλία των γαλλικών

46. Οι Αμερικανοί θρησκευτικοί κύκλοι επιθυμούσαν να μεταρρυθμίσουν την Εγγύς Ανατολή, αλλά όχι δίνοντας απλά το παράδειγμα! Πίστευαν ότι επρόκειτο για ένα ιερό εγχείρημα που απαιτούσε μια επιθετική παρέμβαση. Τους διακατείχε η ιδέα, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, ότι οι Αμερικανοί ήταν ένας εκλεκτός λαός που έπρεπε να συμμεριστεί με τους άλλους το μήνυμα που είχε λάβει. Οι διαμαρτυρόμενοι γιάγρηδες ήταν πεπεισμένοι ότι τους είχε ανατεθεί η αποστολή του ευαγγελισμού του λίκνου του πολιτισμού.

Συνδυάζοντας τον παλαιό καλβινισμό και τη διδασκαλία του Σάμιουελ Χόπκινς, οι Αμερικανοί ιεραπόστολοι των αρχών του 19ου αιώνα έδιναν έμφαση στο πρακτικό και ενεργό χριστιανικό καθήκον. Το δόγμα του Χόπκινς περί "ανιδιοτελούς αγαθοεργίας" εξήρθε την αφιλοκερή και ακλόνητη αφοσίωση στην υπηρεσία του Θεού. Το δόγμα αυτό ενέπνεε στους αμερικανικούς θρησκευτικούς κύκλους επί γενεές το θράσος του να θέλουν να εκχριστιανίσουν όλους τους μη χριστιανούς του κόσμου.

Μέσα σ' αυτή την πνευματική και θρησκευτική ατμόσφαιρα, το Αμερικανικό Συμβούλιο Ιεραποστόλων Εξωτερικού απέκτησε νομική υπόσταση στην Μασαχουσέτη το 1812. Ήταν η πρώτη ιεραποστολική οργάνωση της εποχής του. Οι ιδρυτές του ανήκαν στην Αυτοδιοικούμενη (Congregational) Εκκλησία, παρότι για ένα σύντομο διάστημα περιλάμβανε και πρεσβυτεριανούς και μέλη της Ολλανδικής Μεταρρυθμισθείσας Εκκλησίας (Dutch Reformed Church). Το ΑΣΙΕ, που έδρευε στη Βοστώνη, αποτελούσε μια ενεργοποιούμενη στο αμερικανικό ευαγγελικό διαμαρτυρόμενο κίνημα. Σύμφωνα με το καταστατικό του, σκοπός του ήταν "να διαδώσει το Ευαγγέλιο στις χώρες των ειδωλολατρών παρέχοντας υποστήριξη σε ιεραποστόλους και διαδίδοντας τη γνώση της Αγίας Γραφής.

Το 1819, το Συμβούλιο έστειλε δύο νεαρούς άντρες, τον Λέβι Πάρσονς (Parsons) και τον Πίλι Φλίσκ (Flisk) στους Αγίους Τόπους σε μια διερευνητική αποστολή. Οι τελευταίοι ανέφεραν από την Ιερουσαλήμ ότι οι χριστιανοί της Εγγύς Ανατολής, και ιδίως οι Αρμένιοι, θα καλοδέχονταν ιεραποστόλους στους κόλπους τους. Ως εκ τούτου το Συμβούλιο απέστειλε τους Έλι Σμιθ (Smith) και Χάρισον Ντουάιτ (Dwight) σε μια περιοδεία στην Τουρκία, σε τμήματα του Καυκάσου και στη βόρεια Περσία. Επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη το επόμενο έτος, οι τελευταίοι προέτρεψαν το ΑΣΙΕ να εγκαθιδρύσει ιεραποστολές για τους Αρμένιους στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη. Ο κ. και η κ. Γουίλιαμ Γκούντελ (Goodel) έφθασαν στην Κωνσταντινούπολη λίγο αργότερα. Οι τελευταίοι υπήρξαν ιδρυτές του πρώτου ιεραποστολικού σταθμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Πολύ σύντομα το ΑΣΙΕ ίδρυσε σταθμούς στη Σμύρνη, την Προύσα, την Τραπεζούντα και την Ερζερούμ. Το 1863 οι ευαγγελικές αποστολές που κατέλυζαν το χάρτη ολόκληρης της Μικράς Ασίας, της βόρειας Συρίας και της Μεσοποταμίας,

Σκηνή του δρόμου στην Καισάρεια. Σχέδιο του Ουλεβάν.

ξεπέρασαν τους εαυτούς τους. Την απλή θεραπεία που χρησιμοποιούσαν εκείνοι εφάρμοσαν και οι συνάδελφοί τους στην Καισάρεια. Αυτή η θεραπεία συνίστατο σε κομπρέσες και εντριβές με βραστό ξίδι στους

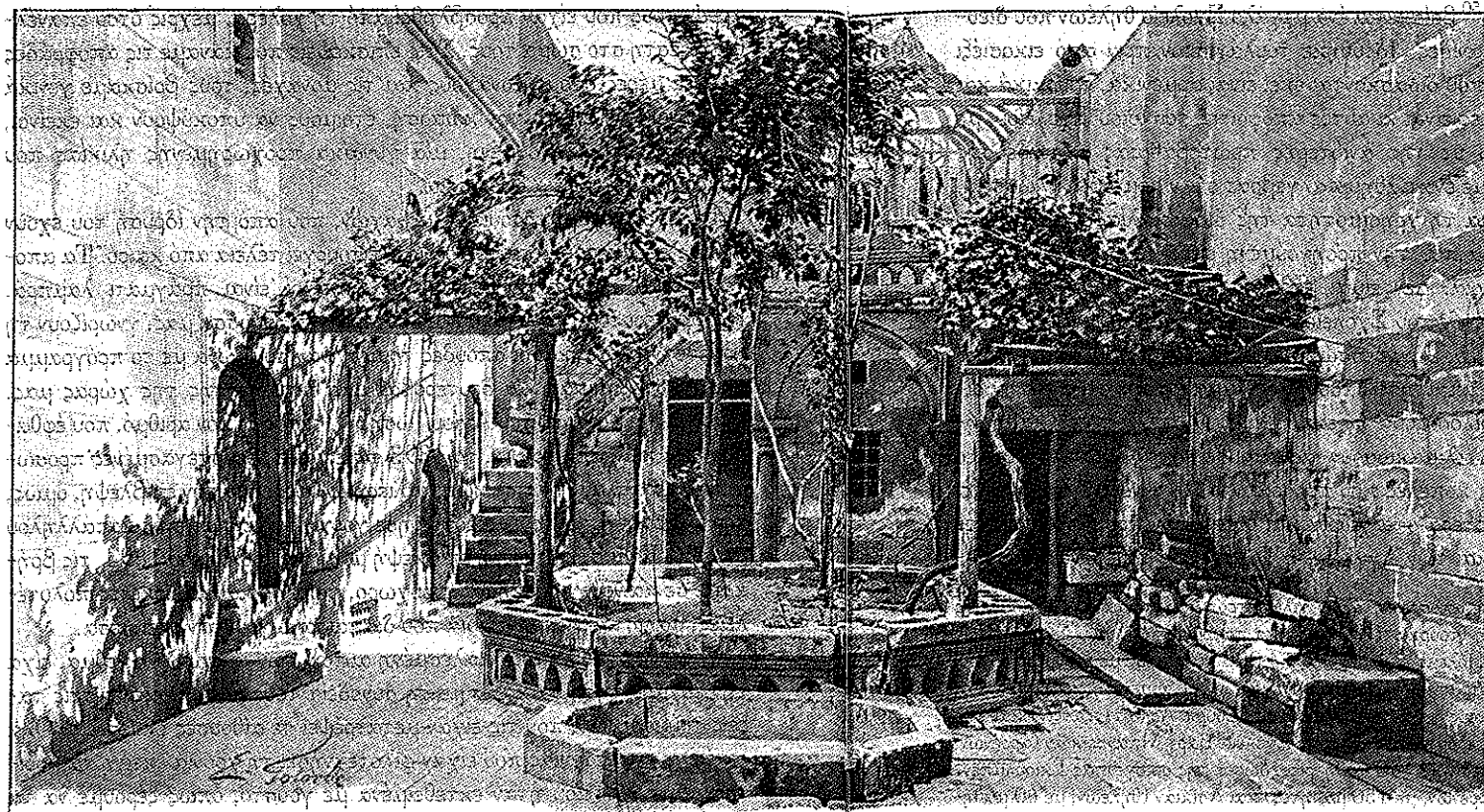
30.000 ήταν Αρμένιοι. Το αρμενικό στοιχείο ήταν ακιμάζον και ασχολείτο κυρίως με τη χρυσοχοΐα, τη χαλκουργία, τη φανοποιία και το εμπόριο. Κατά το 19ο αιώνα οι Αρμένιοι της Σεβάστειας εγκαθίδρυσαν εθνικό νοσοκομείο, φιλόπρωχ η εταιρεία, ορφανοτροφείο και άλλες φιλανθρωπικές οργανώσεις, τις πολιτιστικές εταιρείες “Σενκεριμιάν”, “Αντονβέρ” και “Λουσαπέρ”, ενώ από το 1870 λειτουργούσε στην πόλη αρμενικός θεατρικός όμιλος. Οι ορθόδοξοι Αρμένιοι διατηρούσαν στη Σεβάστεια 10 σχολεία αρρένων και 3 θηλέων και οι διαμαρτυρόμενοι 7 αρρένων και 1 θηλέων. Επίσης υπήρχαν 3 αρμενικά τυπογραφεία και εκδιδόνταν τα περιοδικά “Αντρανίκ” (1909-1912) και “Χογ-τάρ” (1910). Οι αρμενικές εκκλησίες της Σεβάστειας στις αρχές του 20ου αιώνα ήταν έξι, τέσσερις από τις οποίες (Θεοτόκου, Αγίου Μηνά, Αγίου Σαρκίς, Αγίου Σωτήρος) ανήκαν στους ορθόδοξους. Στη Σεβάστεια και τη γύρω περιοχή υπήρχαν πολλές μονές, με κυριότερη την περίφημη μονή του Τίμου Σταυρού (Σούρπ Νισάν). Στις σφαγές που οργάνωσε ο σουλτάνος Αμπντούλ Χαμίτ (1895-1896) έχασαν τη ζωή τους 1.000 Αρμένιοι της Σεβάστειας, ενώ κατά τη γενοκτονία του 1915 επέζησαν μόνο 1.500 από τους 35.000 Αρμένιους κατοίκους της πόλης. Αρχετοί από τους επίζώντες μετέβησαν μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην τείως Σοβιετική Αρμενία, όπου ίδρυσαν τον οικισμό Νορ Σεπάστια (Νέα Σεβάστεια), συνοικία σήμερα της πρωτεύουσας Ερεβάν.

αρρώστους που είχαν προσβληθεί από τη χολέρα, μέχρις ότου επανέλθει η ζέστη στο σώμα τους. Στις επισκέψεις που κάναμε τις αποφράδες εκείνες μέρες στους μοναχούς και τις μοναχές, τους βρήκαμε γενικά εξουθενωμένους από την κόπωση, έτοιμους να υποκύψουν και εκείνοι, και ιδιαίτερα η ηγουμένη, μία γυναίκα προχωρημένης ηλικίας που ανάρρωνε από βαριά αρρώστια.

Το Σχολείο των ιησουιτών μοναχών, που από την ίδρυσή του έχουν χιόλας περάσει δεκαπέντε χρόνια, λειτουργεί τέλεια από καιρό. Τα αποτελέσματα που έχουν πετύχει οι μοναχοί είναι πράγματι λαμπρά. Πολλοί νέοι του τόπου μιλούν με ευχέρεια τη γλώσσα μας, γνωρίζουν τη λογοτεχνία μας, και οι σπουδές τους έγιναν σύμφωνα με το πρόγραμμα της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της χώρας μας. Όσο για τις μοναχές του Αγίου Ιωσήφ⁴⁹, τέσσερις τον αριθμό, που έφθασαν εδώ πριν τρία χρόνια, το 1893 τις είχαμε βρει στεγασμένες προσωρινά και πολύ άσχημα σε κάτι παλιές καλύβες. Με την επίβλεψη, όμως, του πατρός Μπωντουέν προχώρησε γοργά το κτίσιμο ενός κατάλληλου σπιτιού. Έτσι στη δεύτερη επίσκεψή μας, τον Ιούλιο του 1894, τις βρήκαμε σε καινούργιο οίκημα, ευρύχωρο, φωτεινό και με αρκετές πολυτέλειες, μάλιστα, για τα παιδιά που διαπαιδαγωγούνταν εκεί μέσα.

Μία μέρα, που ήμουν καλεσμένη αυτών των κυριών για γεύμα, είχα την ευχαρίστηση να κάνω με τη συνοδεία τους μια επίσκεψη στις τάξεις του ισογείου, που τις είχαν μετατρέψει σε αίθουσες εκθέσεων. Όλα τα έργα χειροτεχνίας που είχαν φιλοτεχνήσει τη χρονιά εκείνη τα κορίτσια του Σχολείου ήταν εκτεθειμένα με γούστο, όπως ξέρουμε να τα εκθέτουμε στην πατρίδα μας. Το γυναικείο κοινό ήταν εξαιρετικά πολυπληθές. Η αχόρταγη περιέργεια και η έκπληξη των γυναικών αυτών

49. Το “Ιεραποστολικό Τάγμα των Αδελφών του Αγίου Ιωσήφ της Εμφανίσεως” ιδρύθηκε το 1832 από την Αιμιλία ντε Βιαλάρ, η οποία ανακηρύχθηκε σε αγία από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία το 1951. Το τάγμα επιδίδεται σε φιλανθρωπικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες και τα μέλη του σήμερα είναι λίγο περισσότερα από 1.000. Η έδρα του βρίσκεται στο Φοντενέ σου Μπουά της Γαλλίας. Οι δραστηριότητες του τάγματος στην Κύπρο εγκαινιάστηκαν το 1844 και στην Ελλάδα το 1852. Οι σημερινές δραστηριότητές του στον ελληνικό χώρο περιλαμβάνουν πέντε Σχολεία (σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Βόλο, Κιλκίς, Λάρισα) και μία μονή στο Ηράκλειο της Αττικής.

στη θέα των καινούριων αντικειμένων έδιναν την ελπίδα ότι μια επανά-
σταση κυφορείται σ' αυτά τα μυαλά που τα έχει σκουριάσει η άγνοια
και η αδράνεια. Οι μεγαλύτερες μαθήτριες, που είχαν αναλάβει την
επιτήρηση, στεκόνταν πλάι στα μακριά τραπέζια και έδιναν εξηγήσεις,
έδειχναν τα ρουχαλάκια των παιδιών, ζεστά, πρακτικά και κομψά, που
την ύπαρξή τους ούτε καν υποψιάζονταν μέχρι τότε οι γυναίκες εκείνες.
Εξετάσα την εργασία των κεντημάτων και των ειδών ραπτικής και
ταπητουργίας, και επιδοκίμασα με όλη μου την καρδιά αυτήν την
πρωτοβουλία αλλά και το κέφι με το οποίο κάνουν το κοπιαστικό έργο
τους οι μοναχές. Δυο λόγια ακόμα, για το ιατρείο τους. Την Πέμπτη,

μία μεγάλη σύρροη ασθενών έδειξε καθαρά πόσο χρήσιμη ήταν η ύπαρ-
ξη του και πόση απήχηση είχε στους φτωχούς κατοίκους των δυο
φύλων και όλων των θρησκειών.
—Και τις δύο φορές που ήρθαμε στην Καισάρεια κάναμε πολλές εκδρο-
μές σ'α περίχωρά της, κυρίως στο Ταλάς (η Μουταλάσκη ή το Ταλάσι
για τους Έλληνες), μία μικρή πόλη που βρίσκεται πέντε χιλιόμετρα έξω
από την πρωτεύουσα. Χάρη στον καθαρό αέρα και τα εξαιρετικά νερά
της, η Μουταλάσκη είναι ιδανικός τόπος για θερινή διαμονή, αληθινό
σανατόριο. Γι' αυτό οι πλούσιοι Καισαριώτες κτίζουν εξοχικά σπίτια
και μένουν εκεί με τις οικογένειές τους την περίοδο της ζέστης.

Στη Μουταλάσκη⁵⁰ βρίσκεται ένα μεγάλο Σχολείο θηλέων που διευθύνεται από Αμερικανίδες. Ιδρύθηκε τουλάχιστον πριν από εικοσιέξι χρόνια. Οι γλώσσες που διδάσκονται εκεί είναι αρμενικά, τουρκικά και αγγλικά. Οι δασκάλες είναι κι αυτές απόφοιτες του ίδιου Σχολείου, με δίπλωμα αντίστοιχο με της ανώτερης πρωτοβάθμιας εκπαίδευσής μας. Παρακολουθούμε ένα μάθημα άλγεβρας στην αρμενική γλώσσα.... Προβληματίζομαι για τη χρησιμότητα της διδασκαλίας ενός τέτοιου μαθήματος σε παιδιά που την προηγούμενη μέρα ήταν βυθισμένα σε μια πρωτόγονη άγνοια. Δεν είμαι βέβαιη. Πιστεύω ότι κάτι τέτοιο υπερβαίνει τους σκοπούς του Σχολείου. Το μόνο βέβαιο είναι ότι η εξυπνάδα των μαθητριών, Αρμενισσών και Ελληνίδων, ανταποκρίνεται πλήρως στις υψηλές απαιτήσεις του προγράμματος και ότι αυτές οι διδασκάλισσες, που φιλοδοξούν να εκπαιδεύσουν μελλοντικές καθηγήτριες, επιδιώκουν να κλιμακώσουν τις σπουδές στον ανώτερο δυνατό βαθμό. Αυτές οι νέες κοπέλες που προορίζονται να γίνουν δασκάλες θα διασκορπισθούν αργότερα στα χωριά και θα κάνουν προπαγάνδα υπέρ των προτεσταντών και των Άγγλων.⁵¹ Το Σχολείο τους είναι ευρύχω-

50. Η ευρισκόμενη σε απόσταση τριών χιλιομέτρων ανατολικά της Καισάρειας καμώπολη Μουταλάσκη (τουρκιστί Ταλάς) είναι πατρίδα του Αγίου Σάββα. Πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο είχε περίπου 14.000 κατοίκους με ίση περίπου εκπροσώπηση Ελλήνων, Αρμενίων και Μουσουλμάνων. Η αρμενική κοινότητα της Μουταλάσκης διέθετε τους ναούς της Θεοτόκου (Σουρπ Ασταβατζατζίν) και της Αγίας Τριάδας (Σουρπ Γερορτουτιούν) και τα Σχολεία Βαρτ Μπαντρικιάν (αρρένων, με 170 μαθητές και θηλέων με 140 μαθήτριες, δωρεά της οικογένειας Γκιουλμπενκιάν), Αρσαγκουνιάν (αρρένων, με 150 μαθητές) και Ασικιάν (θηλέων, με 60 μαθήτριες), ενώ ένα Σχολείο είχαν και οι διαμαρτυρόμενοι Αρμένιοι. Οι περισσότεροι Αρμένιοι της Μουταλάσκης έπεσαν θύματα της γενοκτονίας και οι Έλληνες ήλθαν στην Ελλάδα με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Το 1976 ζούσαν στη Μουταλάσκη 150 Αρμένιοι και λειτουργούσε μία ορθόδοξη αρμενική εκκλησία. Η Μουταλάσκη ήταν πατρίδα της οικογένειας του μεγάλου Έλληνα εφοπλιστή Αριστοτέλη Ωνάση.

51. Γράφοντας στην εποχή της μέγιστης ακμής του κλασικού ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού, η συγγραφέας επιδεικνύει την αναμενόμενη ευαισθησία σχετικά με τις δραστηριότητες ενός άλλου -πλην της πατρίδας της, Γαλλίας- αποικιοκρατικού έθνους. Οι ιεραποστολικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες των ευρωπαϊκών κρατών ήταν αναπόδραστα συνδεδεμένες με την πολιτιστική και την επακόλουθής της πολιτικής διείσδυσή τους στις αποικιακές -ή ημιαποικιακές, όπως η Οθωμανική Αυτοκρατορία- χώρες και τύγχαναν της επίσημης υποστήριξης των αποικιοκρατικών κρατών. Η ίδια η "mission civilisatrice" (εκπολιτιστική αποστολή) της Γαλλίας δεν ήταν καθόλου αποσυνδεδεμένη από την ιμπεριαλιστική πολιτική της τελευταίας.

ρο, με πολύ καλό αερισμό, καλοδιατηρημένο. Η ζωή των μαθητριών πρέπει να είναι ευχάριστη και αποφοιτώντας θα διατηρήσουν από το ίδρυμα μια καλή ανάμνηση. Εντύπωση μου έκαναν τα πολυάριθμα αρμόνια που βρίσκονταν διασκορπισμένα παντού μέσα στο κτίριο. Στις τάξεις, στα δωμάτια των μαθητριών, στα δωμάτια των κυριών και τους προθαλάμους, υπάρχουν δείγματα από αυτό το βαρύ όργανο που ήρθε από τον Νέο Κόσμο και που είναι το μόνο που επιτρέπεται στις στρατευμένες Αμερικανίδες κυρίες.

Η διευθύντρια, μια ιδιαίτερα καλλιεργημένη γυναίκα, μου λέει αναστενάζοντας μελαγχολικά ότι είναι εικοσιέξι χρόνια τώρα που ζει στη Μουταλάσκη, στη θλιβερή αυτή περιοχή της Τουρκίας. Εξαιρετικά μακρόχρονη, ταυτόχρονα όμως και αξιέπαινη, η εξορία αυτής της έξυπνης και δραστήριας γυναίκας.⁵² Μπορεί να είναι περήφανη για τα αποτελέσματα του έργου της γιατί το Σχολείο της, με την άριστη διεύθυνση και τις σύγχρονες εγκαταστάσεις του, παρουσιάζει έντονη αντίθεση με την περιοχή, που ακόμα βρίσκεται σε ημιβάρβαρη κατάσταση. Το Σχολείο της Μουταλάσκης παρουσιάζει ένα και μοναδικό ελάττωμα κατά τη γνώμη μου: το ότι αγνοεί τους ήχους της γαλλικής γλώσσας...

Όπου κι αν πάμε μέσα στην πόλη, συναντάμε τη θορυβώδη πομπή ενός τουρκικού γάμου που περιφέρεται στους δρόμους. Επικεφαλής είναι ο αραμπάς με τη νύφη, που είναι σκεπασμένη ερμητικά. Οι συνοδείες του γάμου είναι δύο, μία της νύφης και μία του γαμπρού. Εκείνη του γαμπρού είναι η πολυπληθέστερη. Περιλαμβάνει τους ιμάμηδες⁵³ και τους συγγενείς και φίλους του ζευγαριού, οι οποίοι χο-

52. Αν και μπορούν να εκφραστούν ποικίλες αντιρρήσεις σχετικά με κάποιες πτυχές του έργου των διαμαρτυρόμενων ιεραπόστολων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το 19ο αιώνα -και ιδίως αναφορικά με τον εκ μέρους τους προσηλυτισμό χριστιανών που ανήκαν σε άλλα δόγματα- η αφοσίωσή τους στο έργο τους υπήρξε υποδειγματική. Πολλοί ήταν οι ιεραπόστολοι που παρέμειναν επί δεκαετίες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και σε αρκετές περιπτώσεις τα γεννημένα στην οθωμανική επικράτεια τέχνα τους συνέχισαν το έργο των γονέων τους. Στη διάρκεια της γενοκτονίας των Αρμενίων οι ιεραπόστολοι αρνήθηκαν στη μεγάλη πλειοψηφία τους να εγκαταλείψουν το λαό στους κόλπους του οποίου είχαν εργασθεί και μερικοί από αυτούς πλήρωσαν με τη ζωή τους την προσήλωσή τους στα ανθρωπιστικά ιδεώδη τους.

53. Ιμάμης (ιμάμ): Αξιωματούχος της ισλαμικής θρησκείας. Ο όρος προέρχεται από το αραβικό ρήμα "αμμά" (τίθεται επικεφαλής, οδηγώ) και προσδιόριζε μεταξύ

που με την εμφάνιση των πρώτων αστεριών έγινε δροσερός. Το γαύγισμα ενός σκύλου, το κροτάλισμα ξύλινων σανδαλιών στο πλακόστρωτο της αυλής, οι σβησμένοι ήχοι ενός ντεφιού, είναι οι μόνοι θόρυβοι που ταράζουν τη σιωπή αυτής της ώρας που όλα φαίνονται σαν να αποπνέουν την ειρήνη της φύσης και την ειρήνη της ψυχής. Αλίμονο! Τα φαινόμενα απατούν. Ένας φαύλος άνεμος διχόνοιας και εξέγερσης πνέει στην Καισάρεια. Τα παλιά πάθη ανάμεσα σε διαφορετικές φυλές και θρησκείες αναζωπυρώνονται στο σκοτάδι. Ο φόβος των Τούρκων κρατάει κλεισμένους στα σπίτια τους τους χριστιανούς όπως και στην Υοσγάτη, και οι αραιοί κάτοικοι που γυρίζουν αργοπορημένοι στο σπίτι τους συνοδεύονται από έναν υπηρέτη που κρατάει φανάρι. Οι φωνές χαμηλώνουν ακόμα και στο εσωτερικό των σπιτιών, γιατί οι προδότες είναι πολλοί. Τα πρόσφατα γεγονότα, που οι Αρμένιοι τα πλήρωσαν με σκληρά αντίποινα, βαραίνουν πάνω στην πόλη. Πίσω από τους τοίχους με το χρώμα της σκόνης και κάτω από τον ακτινοβόλο ήλιο, η εξέγερση υποβόσκει.

.....

Τα σπίτια των πλούσιων Καισαριωτών εμπόρων έχουν σύγχρονη διαρρύθμιση, πιο πρακτική και υγιεινή από εκείνη των παλιών σπιτιών, απέχουν όμως πολύ από το να είναι καλαισθητά. Πάντως ένα από τα παλιά αρμενικά σπίτια που επισκέφθηκα μια μέρα και μπόρεσα να το παρατηρήσω με κάθε λεπτομέρεια, μου άφησε μια χαριτωμένη ανάμνηση σκιάς, μυστηρίου, και καλαισθησίας. Για μας τους άλλους, τους λάτρεις του αέρα και του ανοιχτού χώρου, το σπίτι εκείνο μπορεί να μοιάζει φυλακή, αλλά εδώ, όπου η οικογενειακή εστία είναι τόσο κλειστή, δεν δείχνει να προκαλεί την ίδια θλίψη. Η πρόσοψή του αποτελείται από έναν ψηλό τοίχο με ένα και μοναδικό άνοιγμα, τη μικρή σκυθρωπή πόρτα. Αν σου ανοίξουν την πόρτα, και για να γίνει αυτό πρέπει να προηγηθεί κάποιο σημείο αναγνώρισης, δηλαδή να δουν πρώτα ότι είσαι φίλος, κατεβαίνεις μερικά σκαλιά και βρίσκεσαι στη μέση ενός κήπου, ή μάλλον μιας αυλής με μερικά δέντρα. Μία σκάλα σε οδηγεί σε μία μικρή ταράτσα με κομψά κιγκλιδώματα από τρυπητή πέτρα και με πράσινους κλιματοσκεπείς θόλους, που απλώνουν πάνω της τη σκιά τους.

Από την αυλή μπαίνεις στο σπίτι, που είναι μαυριτανικού ρυθμού. Η

είσοδος, χαμηλότερη από το κυρίως σπίτι, έχει ένα impluvium (ρωμαϊκή στέρνα). Ανεβαίνεις μερικά σκαλιά και μπαίνεις σε μια μεγάλη, σκοτεινή και δροσερή σάλα, που η πόρτα είναι το μόνο σχεδόν άνοιγμά της. Όταν περάσουν μερικά δευτερόλεπτα και τα μάτια σου συνηθίσουν στο μισοσκόταδο, ανακαλύπτεις στη διακόσμηση του σαλονιού έξοχες λεπτομέρειες. Οι τοίχοι είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου σκεπασμένοι με ξύλινη επένδυση, επεξεργασμένη με τον ανατολίτικο τρόπο. Παλιά χαλιά σκεπάζουν το ξύλινο πάτωμα και ένα φαρδύ ντιβάν καταλαμβάνει τον περίγυρο του δωματίου. Όλη η οικογένεια κοιμάται και παίρνει τα γεύματά της σ' αυτό το ντιβάν, εκεί διαβάζουν και γράφουν οι άνδρες, εκεί ράβουν οι γυναίκες. Η ζωή τους περνάει πάνω σ' αυτό το αδόκιμο επίπλο. Κουλώματα με εταζέρες στον τοίχο συμπληρώνουν την επίπλωση. Η σάλα είναι πλούσια και λιτή. Τα δωμάτια επικοινωνούν μεταξύ τους με μικρές ξύλινες πόρτες με πολύ όμορφα σκαλίσματα, αλλά τόσο χαμηλές ώστε για να περάσεις πρέπει να σκύψεις αρκετά. Βγαίνοντας από αυτό το σκοτεινό εσωτερικό αισθάνομαι ευτυχής που βρίσκω, μαζί με τον ήλιο, τη σκιερή αυλή και τη στέρνα με το καθαρό νερό και τριγύρω τις ανθισμένες τριανταφυλλίες. Από τα άνθη τους οι νοικοκυρές κάνουν εξάισια γλυκά.

Οι γυναίκες που κατοικούν σ' αυτό το παλιό σπίτι είναι ντυμένες με την παλιά μόδα: μακρύ καφέ πανωφόρι γαρνιρισμένο με γούνα, φέσι⁵⁴ με σαρίκι τυλιγμένο γύρω του, πλεξούδες στους ώμους. Αυτά τα ρούχα είναι οπωσδήποτε πιο ταιριαστά πάνω τους από τις φτηνές απομιμήσεις της ευρωπαϊκής μόδας τις οποίες επιχειρούν οι νεαρές κομψευόμενες της Καισάρειας. Το μόνο που παραμένει σε όλες ταιριαστό και όμορφο είναι τα στολίδια τους, χρυσά νομίσματα ανακατεμένα με λεπτές χάντρες. Στην πλειονότητά τους είναι χαριτωμένες και γλυκές, αλλά μπροστά μας γίνονται υπερβολικά συνεσταλμένες και αδέξιες. Τι

54. Ο γνωστός ως φέσι πίλος είναι βορειοαφρικανικής καταγωγής και δεν συνδέεται με το ισλάμ. Μάλιστα υπήρξαν σοβαρές αντιδράσεις στους κόλπους των πιστών μουσουλμάνων όταν οι μεταρρυθμιστές σουλτάνοι του 19ου αιώνα εισήγαγαν το φέσι προς αντικατάσταση του τουρμπανίου. Χαρακτηριστικό του συντηρητισμού του τουρκικού λαού είναι ότι οι αντιδράσεις υπήρξαν έντονες και κατά τον 20ο αιώνα, όταν ο Μουσταφά Κεμάλ επέβαλε την αντικατάσταση του φεσιού από ευρωπαϊκούς πίλους.

[illegible]